

Ekmeleddin İhsanoğlu, *The Abbasid House of Wisdom: Between Myth and Reality*

London: Routledge, 2022 [Baskı tarihi 2023 şeklinde geçer].
XII+93 s. ISBN 9781032347455

İSMAİL E. ERÜNSAL*

Abbâsî dönemi ilim ve kültür hayatından bahseden bütün araştırmalarda bu dönemin en önemli ilim merkezinin Bağdat Beytülhikmesi olduğu belirtilir. Abbâsîler devrinde bir süre ilmî faaliyetlerin etrafında yoğunlaştığı Beytülhikme, Hârûnürreşîd tarafından Bağdat'ta kurulmuş, oğlu Me'mûn tarafından da geliştirilmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla bu dönemde Beytülhikme, çeşitli dillerden tercüme faaliyetlerinin yürütüldüğü merkez haline gelmiştir. Kaynaklardaki bazı kayıtlardan anlaşıldığına göre, muhtemelen sarayın bir bölümünde yer alan Beytülhikme'de tercüme faaliyetleri dışında halifenin ulema ve üdebâ ile yaptığı sohbetler de gerçekleştirilmekteydi.

Beytülhikme'de zengin koleksiyona sahip bir de kütüphane bulunmaktaydı. Hârûnürreşîd, Ebû Ca'fer el-Mansûr'un sarayda kurduğu zengin kütüphaneyi de nakletmesiyle¹ Beytülhikme'de önemli bir koleksiyon oluşturulmuştur.² Bu kütüphanede Arapça'ya çevrilmek üzere toplanmış olan Grekçe, Süryânîce, Farsça kitaplar büyük bir yekûn tutmaktaydı. Başta İbnü'n-Nedîm olmak üzere birçok kaynakta Hârûnürreşîd'in ve Me'mûn'un bu dillerdeki kitapların temini için özellikle Bizans'a gönderdiği heyetlerden bahsedilmektedir.

Kaynaklarda Beytülhikme adının geçtiği yerlere bakıldığında değinilerin hemen hepsinin bu kurumla değil de buradaki görevli birkaç kişi ile ilgili olduğu görülmekte ve Beytülhikme'deki ilmî ve kültürel faaliyetler hakkında neredeyse hiçbir ayrıntıya rastlanmamaktadır. Ayrıca Beytülhikme'nin bir araştırma kurumu şeklinde örgütlenmiş olduğuna işaret

* Prof.Dr., TDV İslam Araştırmaları Merkezi / Prof., Türkiye Diyanet Foundation Centre for Islamic Studies, İstanbul, Türkiye, ORCID 0000-0003-4182-1369 ie.erunsal@isam.org.tr

DOI: 10.26570/isad.1235848

Atıf/Citation Erünsal, İsmail E., "Ekmeleddin İhsanoğlu, The Abbasid House of Wisdom: Between Myth and Reality", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 49 (2023): 177-182.

1 Serhân, *el-Mektebât*, s. 54.

2 Abdülazîz Sâlim, "Mecâmi ilmiyye İslâmiyye", s. 47.

eden herhangi bir bilgiye de sahip değiliz. Kaynaklara bakıldığında, bazı kültürel etkinliklere ev sahipliği yapan Beytülhikme'nin zengin bir kütüphaneye sahip olduğunu, bazı bilim adamlarının buradaki eserlerden yararlandıklarını hatta yaptıkları telif ve tercümeleriyle mevcut koleksiyonu büyüttüklerini söyleyebiliriz.

XX. asrın başlarından itibaren önce müsteşrikler ve daha sonra da onlardan ilham alan müslüman araştırmacılar Beytülhikme konusunda ansiklopedi maddeleri, makaleler ve birkaç ciltlik kitaplar yazmışlardır. Ancak ne yazık ki, üretilen bilgiler kaynaklara değil tamamen hayal gücüne dayanmaktaydı. Onların düşünce ve hayallarına göre de Beytülhikme, Avrupa'daki akademiye veya modern üniversiteye benzemektedir.

Buna mukabil, son yıllarda bu konuda bazı şüpheler oluşmaya başladığı müşahade olunmaktadır. Mesela Abbâsiler dönemindeki tercüme faaliyetleriyle ilgili kitabında bu konuya kısaca değinen Dimitri Gutas, Beytülhikme konusunun çok abartıldığını söylemiştir. Beytülhikme'nin ne olup ne olmadığını ise, bu tanıtımın konusu olan kitabı ile Ekmeleddin İhsanoğlu ortaya koymuştur. İhsanoğlu, Beytülhikme konusunda söylenen abartılı ve hayali bilgilere iltifat etmemiş, sadece kaynaklarda verilen bilgilerin satır aralarını okuyarak, tarihî kaynakları ve şimdiye kadar başvurulmayan bazı çalışmaları da kullanarak sorgulayıcı, ufuk açıcı bir eser vücuda getirmiştir.

İhsanoğlu'nun kitabı kısa on bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Beytülhikme ile ilgili giriş mahiyetinde bazı bilgiler verilmiş, Bağdat'taki ilmi hayata ve önceki milletlerin ilimlerine (*ulûm-ı evâil/ulûmü'd-dâhile*) karşı oluşan ilgiye temas edilmiştir. Bölümün sonunda ise, Beytülhikme sözcüğünün Yunan veya İran menşeli olduğu şeklinde ileri sürülmüş olan görüşler özetlenmiştir. Acaba Yunan ve İran'daki bu tür kurumlardan müslümanların haberleri vardı da sarayda teşekkül eden zengin koleksiyonları için kullandıkları Beytülhikme ismini, o kurumlardan ilham alarak mı benimsedi ve kullandılar? Vâkıdî (ö. 207/823), II. (VIII.) asrın sonu gibi erken bir tarihte Yunan ve Bizans'taki bir kurumdan bahsederken "beytü'l-hikme" sözcüğünü kullanmaktadır.³ Daha geç dönemde İbn Hallikân⁴ ve Makrizî'de de⁵ "beytü'l-hikme" sözcüğü benzer bir kurum olarak geçmektedir.

Kitabının "Efsanenin Doğuşu" başlığını taşıyan ikinci bölümünde İhsanoğlu, Beytülhikme efsanesinin doğuşunu ve Batı'da ve İslam dünyasında nasıl yaygınlaştığını, XIX. asırdan başlayarak kronolojik olarak ortaya

3 Vâkıdî, *Futûhu's-Şâm*, I, 295; II, 143.

4 İbn Hallikân, *Vefeyât*, s. 323.

5 Makrizî, *el-Mevâiz*, I, 343.

koymaktadır. İhsanoğlu'na göre ilk dönemlerde İslam dünyasındaki bazı kavramlara Batı dillerinde bir karşılık bulma çabaları, bu konudaki zihin karışıklığının en önemli sebeplerinden biridir. Beytülhikme'nin Batı dillerine "akademi" olarak çevrilmesi, bu kuruma hamledilen hayalî görevlerin en önemli müsebbibidir. İhsanoğlu'nun tespitlerinden anlaşıldığı kadarıyla Batı'da bu kurumun fonksiyonlarıyla ilgili bir yanlış tespit, İslam dünyasında konunun romanlaştırılmasına ve ciltlerle kitaplar yazılmasına yol açmıştır. Müslüman bilim adamları da bu akımın dışında kalmamış, konusu hakkındaki son bilgileri derlemesi beklenen ansiklopedi maddelerinde bile, "Beytülhikme giderek fiziki ve fonksiyonel açıdan gelişip zenginleşmiş, özellikle pozitif ilimlerin araştırıldığı bir merkez ve bir eğitim kurumu haline gelmiştir" gibi yakıştırmalar yapılabilmektedir.

Mevcut tabloyu ortaya koyan ilk iki bölümden sonra İhsanoğlu "Dissecting the Myth" başlığı altında Beytülhikme konusunda yaratılan efsaneyi "parçalarına ayırarak" incelemektedir. İhsanoğlu'na göre, kaynaklardan elde edilen oldukça sınırlı bilgiler bile bize Beytülhikme hakkında yaratılan, buranın bir akademi/üniversite olduğu şeklindeki tahayyülün, adı adınca bir "efsane" olduğunun anlaşılmasını sağlayabilir. İhsanoğlu bu bölümde kaynaklardaki bilgileri titiz bir biçimde yorumladıktan sonra İslam dünyasında II-III. (VIII-IX.) asırlarda Beytülhikme'de gerçekleştirildiği iddia edilen tercüme faaliyetlerini incelemiştir.

Müteakip iki bölümde İhsanoğlu, Beytülhikme'nin ana unsuru olan kütüphaneyi oldukça geniş bir şekilde ele almaktadır. İhsanoğlu kütüphanenin Arapça'da nasıl ifade edildiğini ayrıntılarıyla inceleyip "erken Abbâsî döneminde kütüphanelerin *hizânetü'l-kütüb* veya bu tanımın kısaltması olan *hizâne*" şeklinde isimlendirildiğini söylemektedir. Gerçekten de bir araştırmada tespit edildiğine göre⁶ belli bir dönemden sonra kütüphanenin "*hizânetü'l-kütüb*" olarak anılması son derecede yaygınlaşmıştır. Nitekim kütüphanelerin Osmanlı döneminde *hizânen*den mülhem olarak *hazine* şeklinde adlandırılması da yaygın olmamakla birlikte görülen bir durumdur. İhsanoğlu bir kütüphane olan Beytülhikme'nin *Hizânetü'l-Kütüb* değil de *Hizânetü'l-hikme* olarak anılmasına da buradaki koleksiyonun niteliğinin yol açtığını dile getirmektedir. İhsanoğlu bu bölümde ayrıca, *Hizânetü'l-hikme* ile *Beytülhikme* isimlendirmeleri arasında bir bağlantı kurmakta ve *beytülhikme* ifadesinin, bazı araştırmacıların iddia ettiği gibi, komşu kültürlerden bir aktarma değil de Abbâsîler döneminde Hârûnürreşid ve Me'mûn'un sarayda kurdukları kütüphaneyi tanımlamak için kullanılan orijinal bir isim olduğunu söylemektedir.

6 İkrîş, "Mine'l-Hizâne ile'l-Mektebe", s. 483-587.

İhsanoğlu altıncı bölümde Beytülhikme'nin halifenin huzurunda ilmi mü-nakaşa ve müzakerelerin yapıldığı bir merkez olduğu şeklindeki görüşün yanlış olduğunu, bu görüşü desteklemek için kullanılan iki örnek üzerinden ortaya koymaktadır. Gerçekten de İhsanoğlu'nun zikrettiği iki örneği kullanarak Beytülhikme'nin bu tür faaliyetlerin yapıldığı bir merkez olduğunu iddia etmek güçtür. Çünkü örneklerden birinin kaynağı sorunludur, diğeri de İhsanoğlu'nun müdellel bir şekilde ortaya koyduğu gibi yanlış anlamadır. Ancak söz konusu yanlış örneklerden hareketle Beytülhikme'nin ilmi tartışma mahfili gibi bir fonksiyon icra etmediğini söylemek de aynı derecede güçtür. İşin tabiatı gereği, bu tür toplantıların Beytülhikme'de yapılmış olabileceğini ifade etmenin de yanlışlığını iddia edemeyiz.

İhsanoğlu yedinci bölüme “Eğer Beytülhikme konusunda söylenenler mü-balağalı ve hayal mahsulü ise kaynaklardaki kısıtlı bilgiler üzerinden bu konuda biz ne söyleyebiliriz?” sorusuyla başlayarak şimdye kadar başvurulmamış kaynaklardaki rivayetlerle Beytülhikme/Hizânetü'l-hikme'nin niteliğini ve fonksiyonlarını ortaya koymaya çalışıyor. Aynı bölümde İhsanoğlu, Beytülhikme/Hizânetü'l-hikme'deki koleksiyonun oluşumunu anlatırken özellikle kâğıdın İslam dünyasına girişiyle telif faaliyetlerinin hızlanmasına ve Bizans imparatoru ile kurulan dostane ilişkilerin bir sonucu olarak Grekçe kitapların saray kütüphanesine/Beytülhikme'ye kazandırılmasına vurgu yapıyor.

Yine bu bölümde İhsanoğlu, Abbâsî dönemi tercüme hareketlerinin en önemli uzmanı olan Dimitri Gutas'ın “Beytülhikme'nin Yunanca eserlerin Arapça'ya çevrildiği bir merkez ve de akademi olmadığı” şeklindeki görüşünün yanlışlığını, kaynaklardaki nakiller üzerinden ispat ediyor.

Bu kadar efsaneleşen bir kurumun âkıbetini İhsanoğlu yedinci bölümde “Beytülhikme'ye Ne Oldu?” başlığı altında ele almaktadır. Maalesef bu konuda kaynaklarda tatminkâr bir bilgi bulmak mümkün değildir. Herhalde Mu'tasım-Billâh devrinde (218-227/833-842) hilafet merkezinin Bağdat'tan Sâmerâ'ya taşınması ve bilemediğimiz başka sebeplerle Beytülhikme, kültürel faaliyetlerin merkezi olma özelliğini yitirmiş olmalıdır. Beytülhikme, III. (IX.) asırdan sonra artık Hizânetü'l-hikme şeklinde anılmaya başlanmıştır. Bu dönemde kaynaklarda nadiren rastlanan Beytülhikme ifadesi, Hârûnürreşid veya Me'mûn devrine ait bazı olayların nakli dolayısıyla geçmektedir. Mesela İbn Batta'nın (ö. 387/997) *el-İbâne* adlı eserinde geçen “beytülhikme” tabiri, Me'mûn'un, dönemin âlimlerinden biriyle yaptığı müzakerenin nakli dolayısıyla kullanılmıştır.⁷ İhsanoğlu'nun İbnü'n-Nedim'den naklettiği örnekler de bunu doğrular

mahiyettedir (s. 70). Anlaşıldığına göre Beytülhikme, varlığını bir dönem sadece kütüphane olarak sürdürmüştür.⁸ Zehebî gibi bazı tarihçilerin burayı *Hizânetü'l-Me'mûn* (Me'mûn'un kütüphanesi) diye anmaları bu sebepten olsa gerektir. IV. (X.) asrın sonlarına kadar bu kütüphanenin faaliyette bulunduğu dair rivayetler varsa da sonraki döneme ait kaynaklarda *Hizânetü'l-Me'mûn*'dan hiçbir şekilde söz edilmez. İhsanoğlu bunu, bilmediğimiz bir tarihte kütüphanenin bir şekilde yok olmasıyla ilişkilendirmektedir. Kalkaşandı'nın Bağdat'ın Moğollar tarafından tahribi sırasında kütüphanelerin de yok edildiğini söylemesinden hareketle (I, 466) Beytülhikme/*Hizânetü'l-hikme*'nin Moğol istilasına kadar varlığından bahsedilebilir mi? Belki de Beytülhikme/*Hizânetü'l-hikme* bu tarihten önce Halife Müstansır-Billâh'ın (623-640/1226-1242) Müstansırıyye Medresesi'nde tesis ettiği kütüphaneye nakledilmişti. Zehebî, daha başlangıçta bu kütüphane kurulduğunda Halife Müstansır'ın saraydan 160 yük kitap gönderdiğini söyler.⁹ Kısa zamanda 80.000 üzerinde bir kitap koleksiyonuna sahip olan bu kütüphaneye daha sonraki tarihlerde de saraydan kitap akışının devam etmiş olması gerekir.

Kitabın “Tesir/Etki” (The Impact) başlığını taşıyan son bölümünde İhsanoğlu, Beytülhikme'yi örnek olarak kurulan birkaç kütüphaneden bahsetmekte ve bu tür kütüphanelerin yaygınlaşmamasını, dışarıdan transfer edilen ilimlere karşı oluşan tepkiye bağlamaktadır.

Kitabın kapanış bölümünde İhsanoğlu, kaynaklardaki bilgi kıtlığından dolayı Beytülhikme'nin tatmin edici bir tarif ve tasvirini yapmanın mümkün olmadığına dikkat çekerek bu konuda ilk çalışmaları yapan araştırmacıların spekülatif yorumları ve bazan da dikkatsizliklerinin, bu kurum hakkında ortaya gerçek olmayan, anakronik ve çarpıtılmış bir tablo çıkardığını söylemektedir. Diğer taraftan bu kurumu, sadece Farsça'dan tercüme yapılan bir kütüphane olarak tasvir etmenin de, kaynakların verdiği bilgiler göz önüne alındığında aynı derecede hatalı olduğunu belirtmektedir. İhsanoğlu son söz olarak bu çalışmasını, birkaç nesle mensup araştırmacıların bir bakıma temennileri olarak kabul edebileceğimiz Beytülhikme'nin Batı'daki bazı araştırma merkezleri gibi bir akademi veya üniversite olduğu şeklindeki düşüncelerinin, temellendirilmesi zor bir kanı olduğunu ortaya koyan bir eser olarak takdim etmektedir.

E. İhsanoğlu'nun eseri, İslam tarihinin yazımı ve anlatımında “medeniyet” perspektifi ile yaklaşılacak kritik bir konu olan Beytülhikme'nin efsane mi, gerçek mi olduğunun yanı sıra fonksiyonu, mahiyeti, bu mahiyetin

⁸ Cübürî, *el-Kitâb*, s. 181.

⁹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm: sene 631-640*, s. 6.

değişimiyle birlikte isminin de farklılaşması ve ilgili daha birçok ayrıntıya odaklanarak nefsu'l-emrin (işin özü) anlaşılması ve efsanenin yerini gerçeğin alması konularına titizlikle eğilen değerli bir çabanın ürünü olarak dikkat çekmektedir. Diğer bir ifadeyle, İhsanoğlu bu çalışmasıyla İslam müesseseler tarihinin en çok tartışılan ve etrafında efsaneler üretilen Beytülhikme'nin gerçek mahiyetini veya en azından "ne olmadığını" göstermekte; sorgulayan, araştıran yönü ile Beytülhikme hakkında şimdiye kadar oluşturulan takdim ve tasvirlerin efsaneden ibaret olduğunu delilendirerek okuyucuya sunmaktadır.

Eserin, Beytülhikme ile ilgili olarak bundan sonra yazılacak ve konuşulacakları, oluşturduğu bilimsel zemin ile hakikate daha yakın kılacağına şüphe yoktur. Bu bakımdan ve zihin dünyamıza yaptığı değerli katkıdan dolayı İhsanoğlu'nun eseri, her türlü takdiri hak etmekte olup, yeni kaynaklara ulaşılmadığı müddetçe Beytülhikme'nin mahiyetini tam olarak anlamamızın da imkân dahilinde bulunmadığını, bu çalışma vesilesiyle ifade edebiliriz.

Bibliyografya

- Abdülazîz Sâlim, "Mecâmi' ilmiyye İslâmiyye ve mektebât ala grârî Mektebeti'l-İsken-deriyye", *el-Müerrihu'l-Arabî*, 49, Bağdad 1414-15/1994-95: 44-54.
- Cübürî, Yahyâ Vehîb, *el-Kitâb fi'l-hadâreti'l-İslâmiyye*, Beyrut: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 1998.
- İbn Batta, *el-İbâne an şerîati'l-fırkati'n-nâciye ve mucânebetü'l-fıraki'l-mezmûme*, nşr. Rızâ b. Na'sân Mu'tî, I-II, Riyad: Dârü'r-râye, 1415/1994.
- İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, nşr. İhsan Abbas, I-VIII, Beyrut 1994.
- İkriş, Abdurrahman b. Hamed, "Mine'l-hizâne ile'l-mektebe: Mukârebe li-te'sîli'l-ıstılâh", *Mecelletü Câmîati'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye*, 35, Riyad 1422/2001, s. 483-587.
- Makrîzî, *el-Mevâiz ve'l-i'tibâr*, I, Beyrut 1418.
- Serhân, Mansûr Muhammed, *el-Mektebât fi'l-usûri'l-İslâmiyye*, Menâme/Bahreyn: Mek-tebetü Fahrâvî, 1417/1997.
- Vâkıdî, *Fütûhu's-Şâm*, nşr. Abdüllatif Abdurrahman, I-II, Beyrut 1417/1997.
- Zehebî, *Târihu'l-İslâm: sene 631-640*, nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Beyrut 1417/1997.